

Поёнов Шоҳмалик
Тадқиқотчи, ТошДШИ

МАРКАЗИЙ ОСИЁДА ОЛИБ БОРИЛГАН АРАБ ФАТҲ ЮРИШЛАРИ ТАРИХИНИ ЎРГАНИШДА ТАРИХИЙ МАНБАЛАРНИНГ АҲАМИЯТИ

Аннотация. Ушбу мақолада VII–IX асрларда Марказий Осиёда араблар томонидан олиб борилган фатҳ юришлари тўғрисида маълумот берувчи ёзма манбалар ҳамда уларнинг мавзунини ўрганишдаги аҳамияти ёритилади.

Таянч сўз ва иборалар: Араб халифалиги, фатҳ юришлари, Хуросон ноиблари, моддий ва ёзма манбалар, Сўғд, “Китаб футуҳ ал-булдон”, “Китаб ал-футуҳ”, хитой солномалари.

Аннотация. В данной статье рассматриваются письменные источники, информирующие о походах арабов в Центральную Азию в VII–IX вв., а также значение этих источников в изучении данной темы.

Опорные слова и выражения: Арабский халифат, завоевания, наместники Хорасана, материальные и письменные источники, Согд, «Китаб футуҳ ал-булдан», «Китаб ал-футуҳ», китайские летописи.

Abstract. The article deals with information about the sources that narrate about the Arab conquests in Central Asia held on VII–IX centuries and their significance of investigating the following theme.

Keywords and expressions: Arab caliphate, conquests, Khurasan vicegerents, material and written sources, Soghd, Kitab futuh al-buldan”, “Kitab al-futuh”, Chinese chronicles.

Марказий Осиё халқлари тарихида VII–IX асрларда Араб халифалиги ноиблари, лашкарбошилари томонидан амалга оширилган ҳарбий юришлар, худуддаги маҳаллий ҳокимликлар, вилоятлар ва шаҳарларнинг араблар томонидан забт этилиши ва у ерда Араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши маҳаллий халқлар ҳаётининг барча жабҳаларида тубдан бурилиш, ўзгариш нуқтаси бўлди. Бу, бир томондан, маҳаллий маданиятнинг, асрлар давомида шаклланган маданий ва маънавий тараққиёт илдизларига зарба берган бўлса, иккинчи томондан, мазкур сиёсий жараён Марказий Осиё халқларининг кейинги янги тараққиётига ўзига хос замин бўлиб хизмат қилди.

Тарихий ўтмиш тўғрисидаги ахборотларнинг илмийлиги уларнинг манбавий асосларига кўра белгиланади, яъни бу манбалар уларни ҳаққоний ва объектив ёритишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Ҳар бир тарихий воқелик ўзининг, у моддий бўладими ёки ёзмами, манбасига эга бўлади. Марказий Осиёда араблар томонидан амалга оширилган юришлар тарихи тўғрисида ҳам

маълумот берувчи тарихий манбалар салмоқли бўлиб, уларни қуйидаги тартибда таснифлаш лозим топилди:

1. Маҳаллий моддий ва ёзма манбалар: сўғдий ва бактрий тилли ёзма ёдгорликлар ҳамда қадимги турк руний битиктошлари (Ўрхун-Энасой битиктошлари, VII–IX асрлар);
2. Араб муаррихлари ва географлари асарлари (VIII–XII асрлар);
3. Маҳаллий муаррихлар асарлари (IX–XII асрлар);
4. Кейинги давр муаррихлари асарлари (XIV–XIX асрлар).

Арабларнинг Марказий Осиёга кириб келиши билан боғлиқ бўлган дастлабки ёзма маълумотлар маҳаллий сўғдий ҳамда бактрий тилли ёзма ёдгорликларда ўз аксини топган¹. Жумладан, Араб халифалигининг минтақадаги ҳарбий ҳаракатлари ҳақидаги дастлабки маълумотларни Муғ тоғидан топилган А-14 рақамли Сўғдий ҳужжатда *тазиг* (араб)ларнинг Чоч ва унинг атрофларини эгаллаши, Панч (Сўғд) ҳукмдори Диваштичнинг арабларга қарши тузилган Турк хоқонлиги ва Чоч, Фарғона ҳукмдорлари иттифоқига муражаати каби лавҳалар ўз ифодасини топган².

Шунингдек, Муғ тоғи сўғдий ҳужжатларидан 1.1. рақамли ҳужжатда Абдуррахмон ибн Субҳ (Саббоҳ) номи учрайди, ҳужжат мазмунидан Араб халифалигининг Хуросондаги амирларидан бирининг ҳукмдор Диваштичга 720–721 йилда йўллаган мактуби эканлиги аён бўлади³. Мухими шундаки, мазкур мактуб аслида араб тилида ёзилган бўлиб, Сўғд ҳукмдори уни ўз котиблари орқали сўғдий тилга ўгиртирган. Ушбу маълумот ўша даврда араб истилочилари ва маҳаллий ҳукмдорлар орасида ўзаро ёзишмалар бўлганлигидан далолат беради. Бактрий тилли ҳужжатларда эса арабларнинг Тохаристон ва Кобул водийсига қилган ҳужумлари ва уларга қарши маҳаллий ҳукмдорларнинг иттифоқчиликдаги ҳаракатларига доир маълумотлар сақланиб қолган⁴. Ушбу ҳужжатлар орқали Сўғдда бўлгани каби маҳаллий ҳукмдорлар орасида истилочиларга қарши кураш, шу мақсадда ўзаро мактублар алмашилиши йўлга қўйилганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш мумкин⁵.

Сўғд ҳукмдори Ғуракнинг ёзган мактуби шу ўринда алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, бу ҳақида ат-Табарийда таъкидланади. Мактуб Хитой пойтахтига 719

¹ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси: XIX аср ўрталари – XXI аср бошлари. Масъул муҳаррир Д. Зияева: Ўз ФА, Тарих институти. – Т.: Шарқ, 2012. 9-б.

² Согдийские документы с горы Муг. Чтение. Перевод. Комментарий. Вкп. II. Юридические документы и письма / Чтение, перевод и комментарий В. А. Лившица. – М.: Издательство восточной литературы, 1962. – С. 80–84, 89; Исҳоқов М. М. Унутилган подшоликдан хатлар. – Т.: Фан, 1992. 7–11-б.

³ Лившиц В. А. Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2008. – С. 119–120.

⁴ Sims-Williams N. From the Kushan-shahs to the Arabs. New Bactrian documents dated in the era of the Tochi inscriptions // Coins, Art and Chronology Essays on the pre-Islamic History of the Indo-Iranian Borderlands. – Wien, 1999. – P. 245–258.

⁵ Ражабов Р. Ўзбекистондаги араблар тарихи ва этнографияси: XIX аср ўрталари – XXI аср бошлари. Масъул муҳаррир Д. Зияева: Ўз ФА, Тарих институти. – Т.: Шарқ, 2012. 10-б.

йилнинг иккинчи ойида етиб келади, унинг ёзилган муддати эса 718 йилнинг охири ёки 719 йилнинг бошига тўғри келади (ҳижрий 100 йил). Унда сўғдийларнинг арабларга қарши 35 йилдан буён жанг олиб бораётганлиги, аммо муваффақиятсизликка учраётганлиги сабабли императордан уларга хитой аскарларидан ёрдамга юбориши сўралади⁶.

Марказий Осиёдаги араблар истилосига оид бўлган баъзи бир маълумотлар қадимги турк руний битиктошларида ҳам бир қанча ўрин олган бўлиб, бундай битиктошлардан Тунюқуқ битиктоши (725 йил)⁷ ҳамда Култегин битиктошларида (732 йил)⁸ Турк хоқонлиги қўшинларининг 710 йилда Енчу Угуз (Сирдарё)ни кечиб ўтиб, Тохаристонгача етиб боргани ва тазиклар билан тўқнашгани ҳақида гап боради. Ушбу маълумотлар араблар истилосига қарши курашган Чоч, Фарғона, Сўғд, Бухоро, Тохаристон каби иттифоқчиларнинг бошида Турк хоқонлиги турганлигига доир бошқа манбаларда ўрин олган маълумотлар мос келади.

Марказий Осиёга арабларнинг кириб келиши, жойлашуви ва ҳаёти ҳақидаги маълумотлар хитой тилидаги манбаларда, йилномаларда ҳам қайд этилгандир. Жумладан, Хитойнинг Тан сулоласи тарихидан ҳикоя қилувчи йилномаларидан бири бўлган “Тан шу” (“Тан сулоласи тарихи”) йилномасида Араб халифалиги номи учрайди ва “Даши” кўринишида келади. Унда халифаликнинг Ўрта Осиёдаги маҳаллий ҳокимликларни эгаллаши ҳақидаги анчагина маълумотлар учраши баробарида, милодий 751 йилда бўлиб ўтган Талас водийсидаги араблар ва хитойликлар ўртасидаги жанг ва унда араблар томонида туриб урушган маҳаллий ҳукмдорлар хусусида ҳам сўз юритилган⁹.

XI асрга тегишли бўлган хитой энциклопедияси *Зе-фу юан-гуй*да бир нечта ўрта осиелик ҳукмдорларнинг Хитой императорига арабларга қарши кураш учун ёрдам сўраб ёзган илтимоснома мазмунидаги хатлар учрайди¹⁰.

⁶ Бартольд В. В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Сочинения. Т. 2, ч. 2. – М.: Наука, 1964. – С. 382.

⁷ Тўнюқуқ битиги Улан-Батордан 66 км жануби-шарқда, Баин Сокто манзилида жойлашган ва иккинчи турк хоқонлигининг асосчиси Элтариш хоқоннинг (681–691) маслаҳатчи саркардаси Тўнюқуққа аталган ва 712–716 йиллари ёзилган. 1897 йили рус олими Д. А. Клеменс (1848–1914) ва унинг хотини елизавета Клеменслар тарафидан очилган, В. В. Радлов (1899 й.), В. Томсен (1922), Х. Шедер (1924), Д. Росс (1930) ҳамда Г. Айдаров (1971) тарафидан яхши ўрганилган, матни немисча, данияча, инглизча ва русча таржималари билан чоп этилган. 1982 йилда Ф. А. Абдурахмонов ҳамда А. Рустамов томонидан ўзбек тилига қисқача таржима қилинган.

⁸ Култегин битиги Билга хоқоннинг (716–734) иниси Култегин (731 йили вафот этган) шарафига ёзилган. Мўғлистоннинг Кошо Сайдан водийсида Кўкшин Ўрхун дарёси бўйидан рус археолог ва этнограф олими Н. М. Ядринцев (1842–1894) томонидан 1889 йили топилган. Битик В. В. Радлов (1891), А. Хейкел (1892), В. Томсен (1896), П. М. Мелиоранский (1897), Х. Шедер (1924), С. Й. Малов (1951), Г. Айдаров (1971)лар томонидан немисча, франсузча, русча таржималарда чоп этилган. Ф. А. Абдурахмонов ва А. Рустамов томонидан ўзбек тилига қилинган қисқача таржимаси 1982 йилда амалга оширилган.

⁹ Бичурин Н. Я. Собрание сведение о народах, обитавших Средней Азии в древние времена. – М. –Л.: Изд. АН СССР, 1950. Т. I. – С. 292; Т. II. – С. 315–340.

¹⁰ Бартольд В. В. Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. Сочинения. Т. 2, ч. 2. – М.: Наука, 1964. – С. 381.

Марказий Осиёнинг Араб халифалиги таркибига кириши бу ерда давлат тили сифатида араб тилининг амал қилишига олиб келди. Араб тили нафақат давлат юритиш тили сифатида, балки илм тили сифатида ҳам алоҳида ўрин эгаллай бошлади. Шу жиҳатдан, араб тилидаги манбалар ҳақида сўз юритар эканмиз, ҳам маҳаллий муаррихларнинг, ҳам хорижий муаррихларнинг бу даврда араб тилида ижод этганлигини инобатга олмоқ даркор.

Араб тилидаги манбаларнинг Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишдаги аҳамияти шундан иборатки, минтақанинг VII асрдан IX асргача бўлган сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ва маданий ҳаёти, асосан, араб тилидаги манбаларда ёритилган. Шу жумладан, араб фатҳ юришлари тўғрисида ҳам бу манбалар батафсил маълумот беради. Бинобарин, уларнинг яна бир асосий хусусияти – уларда бутун Араб халифалигининг ҳудуди битта умуммусулмон олами сифатида ёритилади. Шу билан бирга, Марказий Осиё минтақаси мазкур манбаларда Мовароуннаҳр номи билан ҳам эътироф этилади.

Маҳаллий муаррихлар томонидан ёзилган асарлар жумласига машҳур қомусий олим Абу Райҳон Берунийнинг (973–1048) “Осор ул-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”)¹¹ асарини киритишимиз мумкин. Асар 1000 йилда Журжонда ёзиб тамомланган. Унда Ўрта Осиё, Юнон, Эрон, Ҳинд, насроний, яҳудий ва бошқа халқларнинг исломиятгача бўлган тарихи, урф-одатлари, байрамлари ва асосан вақтни ҳисоблаш тақвими – хронология тўғрисида мукамал маълумот берилади. Бу асарнинг русча ва ўзбекча таржималари Тошкентда 1957 ва 1968 йиллари нашр этирилган.

Машҳур математик олим Муҳаммад Мусо ал-Хоразмийнинг (VIII аср охири – IX аср биринчи ярми) “Китаб ат-тарих” асари ҳам тарихга бағишланган бўлиб, муаллиф марказий осиелик олимлар ичида биринчи бўлиб “Китоб ат-тарих” асарини ёзган. Гарчи бу асар бизгача мукамал ҳолида етиб келган бўлмаса-да, ундан олинган парчаларни сўнгги давр тарихчилари Ибн ан-Надим, Ал-Масъудий, Ат-Табарий, Ҳамза ал-Исфаҳонийлар ўз асарларида келтирадilar. Бу китобни Абу Райҳон Беруний ўзининг “Осор ул-боқия” асарида ҳам эслатади. Мазкур асар халифалик тарихига оид маълумотлардан иборат бўлган¹².

Марказий Осиёнинг араблар томонидан забт этилиши тўғрисида маълумот берувчи араб муаллифларининг асарлари ҳам етарли. Юришлар тарихи ҳақида мукамал тарзда ҳикоя қилувчи араб тилидаги энг муҳим асарлардан

¹¹ Абу Райхан Бируни. Памятники минувших поколений (Перевод с арабского и примечания М.А. Салье). Бируни. Избранные произведения. Т. 1. – Т., 1957; Абу Райхон Бируни. Избранные произведения. Памятники минувших поколений. Т., 1963; Абу Райхон Беруний. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. // Беруний. Танланган асарлар. Т. 1. – Т.: Фан, 1968; Абу Райхон Беруний. Осор ул-боқия. – Душанбе: Дониш, 1980; Абу Райхон Беруний. Осор ул-боқия. – Душанбе: Дониш, 1990; Абу Райхон Бируни. Осор-ул-бақия. Душанбе: Ирфон, 1990.

¹² Марказий Осиё халқлари тарихи манбашунослиги ва тарихшунослиги. Ўқув қўлланма. Масъул муҳаррир: М. М. Исҳоқов, Х. Т. Файзиев. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2011. 59–60-б.

бири – бу “Китаб футух ал-булдон”дир. Асар муаллифи Абубакр Аҳмад ибн Яҳё Жабир ал-Балазурий бўлиб, унинг “Китаб ал-ансаб ал-шариф” номли асари ҳам мавжуддир.

Асар VII асрда олиб борилган ҳарбий юришларнинг тўлиқ қамровли тарихидан забт этилган ҳудудлар бўйича маълумот беради¹³. Фақат шу асарда арабларнинг халифа Усмон (644–656) ва унинг Хуросондаги ноиб Абдуллоҳ ибн Амр даврида Мовароуннаҳрга бир неча бор бостириб кирганликлари ва Маймурғни (Самарқанд туманларидан бири) талаб қайтганликлари ҳақида маълумот бор¹⁴.

“Китаб футух ал-булдон”даги маълумотлар тизимли кўринишга эга, яъни улар дастлаб географик, сўнгра тарихий принцип асосида тартиб берилган. Ҳар бир вилоят (ҳудуд)га алоҳида боб бағишланган бўлиб, уларнинг охирида Хуросон ҳамда Мовароуннаҳрнинг забт этилиши тўғрисида сўз боради. Ал-Балазурий тарих илмида ишончли, ҳақиқий тарихчилардан бири ҳисобланиб, тарихий далилларнинг муҳимлигини баҳолай олган. У бошқа муаррихлардан фарқли равишда, халифаликнинг ташқи сиёсатигагина эътиборни қаратибгина қолмасдан, маданий ҳаётига эътиборини қаратади.

Абу Муҳаммад Аҳмад бин Аъсам ал-Куфийнинг (X–XI асрлар) “Китоб ал-футух” (“Фатҳлар китоби”) ҳам арабларнинг истилчилик ҳаракатлари ҳақида маълумотларни ўзида жамлаган асосий манбалардан биридир. Муаллифнинг ҳаёти тўғрисида маълумотлар бизга деярли маълум эмас, аммо унинг номи биринчи марта Абу Наср Аҳмад бин Аҳмад бин Надр ал-Бухорийнинг ҳижрий 477 йилда ёзилган “Тоқ ал-қисас” асарида зикр этилади¹⁵.

Араб тилида ёзилган “Китаб ал-футух” асарининг форсий тилдаги таржимаси ҳам бор бўлиб, бу таржима Муҳаммад бин Аҳмад ал-Муставфий ал-Ҳаравий томонидан ҳижрий 596 йилда (милодий 1199 йил) амалга оширилган. Форсча таржимаси “Футухи Ибн Аъсам”, “Таърихи Аъсам Кифи”, “Таржима-и китаб-и футух” деб ҳам номланади¹⁶. Унинг бир неча литографик ва қўлёзма нусхалари мавжуд. Бироқ асарнинг араб тилидаги асл нусхасининг сақланиб қолмаганлиги илмий маълумотларни олишда баъзи мураккабликларни ўртага ташлайди.

Ал-Куфий кейинги давр муаллифлари асарларида ҳам зикр этилган. Жумладан, Хондамирнинг “Ҳабиб ус-сияр”, сўнгра эса “Нигористон” асарларида

¹³ Nasreen Afzal, Arwa Juzer. Al-Baladhuri’s Kitab Futuh al-buldan: Third century Hijri Humanistic History. TO BHMA TON KOINONIKON EPISTHMON, Томос ΙΣΤ, τεύχος 63 Φθινόπωρο, 2014. – P. 5.

¹⁴ Марказий Осиё халқлари тарихи манбашунослиги ва тарихшунослиги. Ўқув қўлланма. Масъул муҳаррир: М. М. Исҳоқов, Х. Т. Файзиев. – Т.: Тошкент давлат шарқшунослик институти, 2011. 61-6.

¹⁵ Akdes Nimet Kurat. Abu Muhammad Ahmad bin A’tham al-Kufi’s Kitab al-Futuh and its importance concerning the Arab conquest in Cenrtal Asia and the Khazars. (www.google.com). – P. 275.

¹⁶ Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители: кандидаты филологических наук Д. Ю. Юсупова, Р. П. Джалилова. – Т.: Фан, 1998. – С. 22.

Ибн Аъсам ал-Куфийнинг мазкур асари ат-Табарийдан сўнг иккинчи манба сифатида фойдаланилган¹⁷.

“Китаб ал-футух”нинг дастлабки жилди 267 бобдан иборат бўлиб, халифа Усмон бошқарувининг сўнгги даврларини ўзида акс эттиради. Иккинчи жилд 273 бобдан ташкил топган бўлиб, унда халифа Мустаъиннинг ўлимигача бўлган воқеалар (милодий 866 йилгача) тўғрисида ҳикоя қилинади.

Асарда асосий эътибор халифаликнинг сиёсий тарихига, айниқса, араб истилоларига қаратилган. Унинг энг муҳим қисмлари, албатта, Марказий Осиёдаги араб истилолари тарихидир. Қутайба ибн Муслимнинг ҳарбий ҳаракатлари, Хоразм ва Самарқандга юришлари, Сўғд ҳукмдори Ғурак билан Қутайба ўртасидаги жангларнинг тўлиқ тафсилоти шулар жумласидандир. Шу ўринда айтиш лозимки, Балъамий келтирган маълумотлар бу ўринда Аъсам ал-Куфий берган маълумотлар билан деярли ўхшашдир.

“Китаб ал-футух” асари учта қисмдан ташкил топган. Унинг биринчи қисми 11/632 йилдан 35/656 йилгача бўлган воқеаларни, иккинчи қисм – 223/837 йилгача, учинчи қисм эса 252/866 йилгача бўлган воқеаларни ўз ичига олади. ЎзРФА Шарқшунослик институтида бу асарнинг икки қўлёзмаси сақланмоқда¹⁸.

Асар муаллифи Аъсам ал-Куфий бу давр тарихини ёритишда бошқа муаррихлар – Ал-Балазурий, Ат-Табарий, Ан-Наршахий билан тенг ўринда туради. Унинг араб истилоларини ёритувчи “Китаб ал-футух” асари нафақат Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги, балки бошқа худудларнинг араблар томонидан забт этилиши ҳақида ҳам муҳим маълумотларни жамлаган энг асосий манбалардан биридир.

IX асрнинг йирик қомусий олимларидан бири Абу Жаъфар Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий (294/838-839–310/923) ҳам Марказий Осиёдаги араб юришлари тўғрисида муҳим маълумотларни келтирган. Муаллиф Эроннинг Амул вилоятида (Мозандарон) таваллуд топган¹⁹, умрининг кўп қисмини эса Бағдодда ўтказган. Ат-Табарий бир неча асарлар ёзган бўлиб, унинг, айниқса, “Тарих ар-русул ва-л-мулук” (“Пайғамбарлар ва подшоҳлар тарихи”) асари Марказий Осиёнинг араб ҳукмронлиги давридаги тарихини ўрганиш учун қимматли манба ҳисобланади.

¹⁷ Akdes Nimet Kurat. Abu Muhammad Ahmad bin A'tham al-Kufi's Kitab al-Futuh and its importance concerning the Arab conquest in Cenrtal Asia and the Khazars. (www.google.com). – P. 275.

¹⁸ Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История / Всеобщая история / **کتاب فتوح** Книга о завоеваниях. Составители: кандидаты филологических наук Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Т.: Фан, 1998. – С. 22-23.

¹⁹ Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители: кандидаты филологических наук Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Т.: Фан, 1998. – С. 17.

Умумий тарихга бағишланган “Тарих ар-русул ва-л-мулук” асари 1879–1901 йилларда 15 жилдда кириш, кўрсаткичлар билан Лейден шахрида Де Гуге ва бошқалар томонидан нашр этирилган²⁰.

Асар энг қадимги даврлардан 303/912 йилга қадар бўлган тарихий воқеаларни хронологик тартибда баён қилади. У муаллиф томонидан бизгача етиб келмаган кўпгина манбалар асосида ёзилган бўлиб, унда Кавказ ва Кавказорти, Марказий Осиё ҳудудларида бўлиб ўтган воқеалар, Араб халифалиги ҳудудлари, жумладан, Эрон ва Ўрта Осиё минтақасининг ижтимоий-сиёсий тарихи ҳикоя қилинади.

Бу асар Мовароуннаҳрнинг VIII–IX асрлар тарихини ўрганиш учун энг муҳим манбалар таркибига киради. Бизгача унинг қисқартирилган таҳрири етиб келган, бироқ асарнинг муфассал таҳрири ҳам мавжуд бўлган. Асар “Тарихи Табарий” деб ҳам номланиб, унинг форсий тилдаги таҳрири ҳам амалга оширилган. Уни сомонийлар даврида давлат вазири бўлган Ал-Балъамий ҳукмдор Абу Солиҳ Мансур бин Нуҳ буйруғига асосан 352/963–964 йилда форс тилига таржима ва таҳрир қилиб, унга янги маълумотларни ҳам киритган.

“Тарихи Табарий”нинг Балъамий томонидан амалга оширилган таржимаси ҳам дастлаб жилдларга бўлинган. Жилдлар бобларга, фаслларга ёки қисмларга бўлинган²¹.

Биринчи жилд ёки қисм таркиби бўйича дунёнинг яратилишидан сосоний ҳукмдор Яздигард III ҳукмронлигининг бошларига қадар (632–651) бўлган умумий тарихни ўз ичига олади.

Иккинчи жилд ёки қисм эса Муҳаммад пайғамбар, дастлабки тўрт халифа (чаҳорёрлар), Умавийлар ва Аббосийлар (халифа Муътасимнинг ўлимигача бўлган давр) даврини қамрайди²².

Ат-Табарийнинг мазкур асари кейинчалик бошқа тилларга ҳам таржима қилинган, жумладан, XVI асрда асар Воҳид ал-Балхий томонидан эски ўзбек тилига ўгирилган. XIX асрда эса уйғур тилига таржима қилинган²³.

“Тарих ар-русул ва-л-мулук” (ёки “Тарихи Табарий”) асари қўлёзма нусхаларининг 16 таси ҳозирда ЎзРФА Шарқшунослик институтида сақланмоқда²⁴.

Араб муаррихи ва географи Аҳмад ибн Абу Яъқуб ибн Жаъфар ибн Ваҳб ибн Вадиҳ ал-Яъқубийнинг “Китаб ат-таърих” (“Таърихлар тўғрисида китоб”) ва “Китаб ул-булдан” (“Мамлакатлар тўғрисида китоб”) асарлари ҳам муҳим

²⁰ Там же. – С. 17.

²¹ Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История. Составители: кандидаты филологических наук Д.Ю. Юсупова, Р.П. Джалилова. Т.: Фан, 1998. – С. 17.

²² Там же. – С. 18.

²³ Там же. – С. 18.

²⁴ Қаранг: Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История / Всеобщая история / تاريخ طبري История Табари. Составители: кандидаты филологических наук Д. Ю. Юсупова, Р. П. Джалилова. – Т.: Фан, 1998. – С. 17–22.

аҳамиятга эга асардир. Муаллифнинг туғилган йили номаълум бўлиб, у Бағдодда ёки Халифаликнинг шарқий қисмида таваллуд топган²⁵. Дастлаб халифаликнинг турли вилоятларида, яъни халифа Ал-Мансур, Ал-Махдий ва Ал-Ҳодий даврида Арманистонда ва Мисрда халифанинг ноиб бўлиб хизмат қилган²⁶, сўнгра умрини Хуросонда ўтказган, кейинчалик Тоҳирийлар хизматида бўлган. Бу сулола инқирозидан сўнг дастлаб Ҳиндистонда, сўнгра Мисрда яшаган.

“Китаб ул-булдан” асари ҳижрий 278-йилда (милодий 891-йил) Мисрда ёзиб тугалланган. Асар тўлиқлигича сақланмаган бўлиб, бизгача унинг Ирок, Эрон, Ўрта Осиё ва Афғонистонга тааллуқли қисмларигина сақланиб қолган. Асарда Тоҳирийлар давригача бўлган Хуросон ҳукмдорлари, шаҳарлар, солиқ тизими, савдо-сотик, ишлаб чиқариш ва бошқалар ҳақида маълумот берилган.

Муаррихнинг ушбу асари К. Брокельман, Т. Левисткий, И. Крачковский, В. Беляев, П. Булгаков каби шарқшунослар томонидан бир мунча ўрганилган. Унинг илмий муомалага киритилиши эса академик В. В. Бартольд номи билан боғланади²⁷.

Ал-Яъқубий ўз асарида географик вилоятлар ҳақида сўз юритар экан, арабларнинг минтақага кириб келиши ва истилолари ҳақида ҳам баъзи маълумотларни келтириб ўтган. Жумладан, Балх вилояти ҳақидаги бобда ҳудуднинг истило этилиши халифа Усмон давридан бошланганлиги айтиб ўтилади²⁸.

Шунингдек, Самарқанд шаҳри хусусида сўз борар экан, шаҳарнинг халифа ал-Валид ибн Абд ал-Малик ҳукмронлиги даврида Хуросон ноиб Қутайба ибн Муслим томонидан забт этилганлиги ҳамда Қутайбанинг маҳаллий деҳқон ва подшолар билан сулҳ тузганлиги айтиб ўтилади²⁹.

Ал-Яъқубийнинг истилолар ҳақидаги маълумотлари “Китаб ат-таърих”да ҳам батафсил ўз аксини топган. Муаррихнинг, айниқса, Мовароуннахрнинг араблар томонидан истило этилишига доир маълумотлари қимматли ҳисобланади. Мовароуннахрнинг истилоси этилиши куйидаги ҳарбий юришлар ҳақидаги маълумотларда ифода этилган:

– Ҳижрий 54 йилда (милодий 673–674) Убайдуллоҳ ибн Зиёднинг Бухорога юриши;

– Саъид ибн Усмоннинг юриши (ҳижрий 57–60 йиллар (милодий 676/677–679/680 йиллар оралиғидаги воқеалар баёнида));

²⁵ Шаниязов К. К. Ал-Йа’куби – как историк Арабского халифата. Дисс. ... уч. степ. канд. исторических наук. Науч. руководитель: П. Г. Булгаков. – Т., 1996. – С. 21.

²⁶ Там же. – С. 21.

²⁷ Шаниязов К. К. Ал-Йа’куби – как историк Арабского халифата. Дисс. ... уч. степ. канд. исторических наук. Науч. руководитель: П. Г. Булгаков. – Т., 1996. – С. 7.

²⁸ Там же. – С. 38.

²⁹ Иброҳимов Н. Ибн Баттута ва унинг Ўрта Осиёга саёҳати. “Шарқ баёзи”, “Шарқ машъали” журнаliga илова. – Т., 1993. 26-б.

- Салм ибн Зиёднинг юриши (ҳижрий 63–64 йиллар (милодий 682/683–683/684 йиллар оралиғидаги воқеалар баёнида));
- Хуросон ноиб Ибн Ҳазим ас-Сулабий фаолияти;
- Ҳижрий 78 йилдан (милодий 697–698) кейин ал-Муҳаллаб ибн Абу Суфранинг Сўғдга юриши;
- Қутайба ибн Муслимнинг юришлари³⁰.

Яна бир асосий манбалардан бири – Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ибн Закарийё ибн Хаттоб ибн Шарик ан-Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асари ҳам мавзу доирасидаги муҳим манбалардандир. Бу асар Бухоро ва унга туташ ҳудудларнинг VII-X асрлардаги сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдан ҳикоя қилувчи қимматли тарихий манбалардан биридир. Бу асар милодий 944 йилда ёзиб тугалланган.

Гарчи “Тарихи Бухоро” асари аслида араб тилида ёзилган бўлса-да, унинг араб тилидаги асл нусхаси бизгача сақланиб қолмаган. Асар 1128 йилда форсий тилга Абунаср Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Наср ал-Қубовий томонидан қисқартирилган тарзда таржима қилинган.

XII асрга (1178 йил) келиб, “Тарихи Бухоро” иккинчи марта котиб Муҳаммад ибн Зуфар ибн Умар томонидан таҳрир қилинган бўлиб, ўша давр воқеалари ҳам асарга қўшиб киритилган.

Ан-Наршахийнинг “Тарихи Бухоро” асари аҳамияти шундаки, у Мовароуннахрнинг араблар томонидан эгалланиши, Бухоро ва унга ёндош ҳудудлар ва шаҳарларнинг Хуросон ноиблари томонидан вайрон этилиши, Қутайба ибн Муслим даврида арабларнинг Мовароуннахрга кириб келиши ва бу ерда ислом динининг тарқалиши, Сомонийлар сулоласи ва уларнинг ҳукмронлиги йилларидаги тарихий воқеликлар ҳақида баён этувчи қимматли манба ҳисобланади.

Издадин ибн ал-Асир ал-Жазарийнинг (555/1160–630/1233) “Ал-комил фи-т-таърих” (“Мукаммал тарих”) асари ҳам араб тилида ёзилган манбалар сирасига киради. Бу асар Марказий Осиё халқлари тарихини ўрганишда алоҳида аҳамиятга эга тарихий манба бўлиб, унда араблар истилоси ҳақидаги маълумотлар ҳам баён этилган.

Асар ўн икки жилддан ташкил топган бўлиб, унда 1231 йилгача бўлган тарихий маълумотлар жамланган. Сиёсий, ижтимоий воқеалар асарда хронологик кетма-кетликда – даврий тартибда баён этилган. “Ал-комил фи-т-таърих”да ҳозиргача сақланмаган Табарий ва ас-Салломийнинг “Китоб фи ахбор вулоти Хуросон” (“Хуросон ҳукмдорлари ҳақида ахборот берувчи китоб”) каби асаридан фойдаланилган. Шунингдек, аввалроқ яшаб ўтган муаррихлар – Ал-Балазурийнинг

³⁰ Шаниязов К. К. Ал-Йа’куби – как историк Арабского халифата. Дисс. ... уч. степ. канд. исторических наук. Науч. руководитель: П. Г. Булгаков. – Т., 1996. – С. 74–75.

“Китаб ансаб ал-ишраф”, Ат-Табарийнинг “Тарих ар-русул ва-л-мулук”, ибн Мискавайх ва бошқаларнинг асарларидан ҳам фойдаланилган³¹.

Ибн ал-Асир X асргача бўлган тарихни ёзишда Ат-Табарий маълумотларидан фойдаланиш билан бирга, унга қўшимчалар ҳам киритган.

Асарнинг бошқа номи “Камил фи-т-таварих” бўлиб, унинг ўзбек тилига (эски ўзбек ёзувида) таржимаси Хива хони Муҳаммад Раҳимхон II Феруз топшириғига асосан 1321/1903–1904 – 1325/1907–1908 йилларда бир неча таржимонлар томонидан амалга оширилган³².

Асарнинг III–IV жилдлари ўрганилаётган давр тўғрисидаги маълумотларни ўзида жамлаган бўлиб, 931 йилгача бўлган тарихий воқеликларни қамрайди. Асар гарчи илгари яшаб ўтган муаррихлар асарларига таяниб ёзилган бўлса ҳам, лекин уларда учрамайдиган янги маълумотлар ҳам унда келтириб ўтилган. Жумладан, 751 йилда бўлиб ўтган араб лашкарлари ва хитойликлар ўртасидаги Талас водийсида бўлган жанг тафсилотлари³³ ҳақида мазкур асарда ахборот берилган бўлиб, бу ҳақда фақатгина хитой йилномаларида (“Тан шу” – “Тан сулоласи тарихи”) маълумот берилган. ЎЗРФА Шарқшунослик институтида “Ал-комил фи-т-таърих” асарининг 13 та қўлёзма нусхалари сақланмоқда³⁴.

Юқорида сўз юритилган тарихий манбалар Марказий Осиёда олиб борилган араб истилочилик ҳаракатлари тарихи тўғрисида маълумот берувчи энг асосий манбалар сирасига киради. Кейинги даврларда ёзилган манбаларда ҳам арабларнинг минтақада олиб борган фатҳ юришлари тўғрисида маълумотлар берилган бўлса-да, улар, асосан, ўзида компилятивлик, нарративлик хусусиятларини жамлайди.

Марказий Осиё ҳудудида VII–IX асрлар мобайнида араб ноиблари томонидан олиб борилган ҳарбий юришларнинг тарихий манбашунослиги бўйича қуйидаги хулосаларни бериш мумкин:

Биринчидан, ушбу юришлар тарихи хусусида маълумот берувчи моддий ҳамда ёзма манбалар фақатгина айнан мавзунигина қамраб олмай, балки ўша даврдаги сиёсий, иқтисодий ҳамда ижтимоий-маънавий муҳит тўғрисида ҳам етарли ахборот беради;

Иккинчидан, Марказий Осиёдаги араб фатҳ юришлари тарихини ўрганишда, асосан, араб ва форсий тилли манбалардаги маълумотлар асосий аҳа-

³¹ Мадраимов А., Фузаилова Г. Манбашунослик. – Т.: Ўзбекистон файласуфлари миллий жамияти, 2008. 156-б.

³² Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История / Всеобщая история / *تاریخ کامل* Полный (свод) истории. Составители: кандидаты филологических наук Д. Ю. Юсупова, Р. П. Джалилова. – Т.: Фан, 1998. – С. 26–27.

³³ Ибн ал-Асир. Ал-Камил фи-т-таърих (“Полный свод истории”). Пер. с араб. яз., прим. и комментарии П. Г. Булгакова. Доп. к переводу, прим. и комментариям, введ. и указатели Ш. С. Камолиддинова. – Т.: Узбекистан, 2006.

³⁴ *Қаранг*: Собрание восточных рукописей Академии наук Республики Узбекистан. История / Всеобщая история / *تاریخ کامل* Полный (свод) истории. Составители: кандидаты филологических наук Д. Ю. Юсупова, Р. П. Джалилова. – Т.: Фан, 1998. – С. 26–30.

мият касб этади, бу ўринда эса, араб муаррихларининг асарлари бирламчи хусусиятга эга;

Учинчидан, маҳаллий муаррихлар томонидан Араб халифалигининг минтақани забт этишга қаратилган ҳаракатлари тўғрисида ёзиб қолдирган маълумотлари гарчи кейинги даврларга тааллуқли бўлса-да, унда тарихий воқеалikka нисбатан танқидий қараш ўз ифодасини топган;

Тўртинчидан, хитой тилидаги ёзма манбаларда ҳам арабларнинг минтақадаги фатҳ юришлари тарихи ҳақидаги маълумотлар ўз аксини топган, бироқ бу ҳозирча илмий адабиётларда тўлалигича ёритилмаган, шу жиҳатдан ушбу тилдаги мавзуга доир маълумотларни қиёсий-танқидий ўрганиб, илмий муомалага киритиш ҳам мақсадга мувофиқ бўлади.